

Úvod

Výskum občianstva a participácie ako interdisciplinárna spolupráca

Ako reálne uplatňujú občania SR základné slobody, slobodu myslenia a svedomia, slobodu spolčovania a politické práva zúčastňovať sa správy vecí verejných, ktoré im demokratický systém vlády garantuje? Odkiaľ a kam sa posunula naša občianska spoločnosť v ostatných dvadsiatich rokoch? Spôsobil nárast socio-ekonomických rozdielov aj nárast rozdielov v politickej a občianskej participácii? Keďže uplatňovanie politických práv predpokladá záujem o verejné záležitosti a istú politickú gramotnosť, ktorú by okrem verejného diskurzu mali kultivovať aj školy a univerzity spolu so základnými hodnotami slobody, rovnosti a solidarity, rozhodli sme sa preskúmať aj to, ako tieto inštitúcie z tohto aspektu hodnotia samotní občania. Ako je občianska spoločnosť pripravená tolerovať pluralizmus politických a náboženských doktrín a nároky na uznanie potrieb jednotlivých znevýhodnených skupín?

Jednou z metód, ktorými sme získavali relevantné empirické údaje, bolo zisťovanie názorov verejnosti prostredníctvom dotazníka. Popri nevýhodách má nespornú výhodu v tom, že získané údaje sú reprezentatívne, a teda zovšeobecniteľné na celú dospelú populáciu. Otázky dotazníka koncipoval v rámci Centra excelentnosti pre výskum občianstva a participácie SAV¹ Inštitút pre verejné otázky (ďalej IVO), ktorý vychádzal zo svojich dlhodobých skúseností so skúmaním kvality demokracie a občianskej participácie, a to v spolupráci s Kabinetom výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, so Sociologickým ústavom SAV a s mimovládnyimi organizáciami „Občan a demokracia“ a „Partners for Democratic Change“². Centrum sa tak stalo pôdou pre plodnú spoluprácu sociologičiek, sociológov, právničiek, psychológov a psychologičiek.

Respondenti reprezentovali dospelú populáciu SR, a to na základe kvótneho výberu podľa pohlavia, veku, vzdelania a veľkosti sídla. Celkovo sa výskumu zúčastnilo 1 270 respondentov, pričom na rozdiel od iných reprezentatívnych výberov boli do tohto prieskumu zaradení aj respondenti od 15 do 18 rokov. Pripravili sme dve jazykové mutácie, aby si občania maďarskej národnosti mohli vybrať, či budú komunikovať maďarsky alebo slovensky. Zber dát realizovala agentúra FOCUS prostredníctvom svojej anketárskej siete od 10. – 25. novembra 2008. Pre interpretáciu dát je dôležité uviesť, že išlo o prvú polovicu vlády kabinetu R. Fica, v ktorej sa ekonomická kríza ešte naplno neprejavila a ktorá bola charakteristická tým, že systematicky okliešťovala slobodu médií, spochybňovala ich kontrolnú funkciu ako aj demokratický kredit a nestrannosť mimovládnych organizácií.

Otázky mapovali citlivosť verejnosti voči aktuálnym spoločenským problémom, voči rovnosti šancí rozličných skupín občanov a obyvateľov SR, porušovaniu zákonosti, obmedzovaniu práv jednotlivých občanov, dôveru občanov v jednotlivé demo-

¹ Toto centrum založil Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie s podporou SAV v roku 2007 spolu s partnerskými organizáciami zo SAV, z FF UK a z mimovládneho sektora.

² Pri koncipovaní dotazníka sa vychádzalo z predpokladu, že občianska spoločnosť je tým priestorom medzi vládou a jednotlivým občanom, kde sa utvára verejná mienka, kde dochádza k istej oponentúre politických rozhodnutí, adekvátnosti použitých politických prostriedkov, k reflexii aktuálnych problémov, k preskúmvaniu toho, čo sa považuje za verejný záujem atď.

kraticke inštitúcie... Batéria otázok sa týkala konkrétnych spôsobov občianskej a politickej participácie, a to tak v časovej retrospektíve ako aj v budúcej perspektíve, frekvencie a spôsobu získavania informácií o politike a politickom dianí. Okrem toho respondenti posudzovali mieru ochoty politikov na jednotlivých úrovniach štátnej správy a samosprávy viesť s občanmi otvorený dialóg. Otázky mapovali aj hodnoty a presvedčenia o sile občianskej spoločnosti a jej potenciáli samostatne riešiť spoločné problémy, špecifické potreby minoritných skupín ako aj vplyv školy na rozvoj kritického myslenia a občianskej gramotnosti.

Špeciálne číslo Sociológie, ktoré držíte v ruke, neprináša kompletnú analýzu všetkých zistených dát, ale len ich cieleného výberu. Ponúka akúsi skladačku analýz jednotlivých tém, a to z pohľadu sociologičiek a sociálnych psychologičiek a psychologov participujúcich v COPART-e.

Prvá štúdia Zory Bútorovej a Oľgy Gyarfášovej si kladie za úlohu zistiť, v čom spočívajú najväčšie prekážky rozvoja občianskej participácie, ktorá je v postkomunistických krajinách vrátane Slovenska nižšia ako v etablovaných demokraciách. Z tohto aspektu analyzujú ako občania vnímajú aktuálne problémy politiky a demokracie na Slovensku, aké normatívne predstavy o vzťahu občanov a politikov vyznávajú, aký je ich záujem o politické dianie, v akých prostrediach sa väčšmi darí aktívnemu občianstvu, aký je názorový a hodnotový profil aktívnejších občanov a aké sú ich normatívne ideály. Okrem toho overujú tézu o vzťahu medzi občianskou aktivitou a členstvom v rozmanitých občianskych organizáciách a analyzujú volebnú účasť z hľadiska typu volieb a z hľadiska viacerých demografických ukazovateľov. Keďže kvalitu demokracie a občiansku participáciu v SR sledujú autorky v časovej perspektíve štrnástich rokov, umožňuje im to porovnávať údaje z COPARTU s predchádzajúcimi a nasledujúcimi výskumami a hypoteticky interpretovať vývojové trendy.

Autorky upozorňujú na viacero paradoxných zistení, ktoré majú značný teoretický ako aj praktický význam. Po prvé, hoci občania vyjadrujú spokojnosť s rozšírením občianskych práv a slobôd po roku 1989, pretrváva v nich syndróm občianskej bezmocnosti a nízka citlivosť na ich porušovanie. Po druhé, hoci občania oceňujú demokraciu, voči jej politickému systému, najmä systému politických strán a politike ako ich činnosti, pociťujú kritický odstup. Je možné, že to súvisí s ich ideálnou predstavou o demokracii, ktorá viac korešponduje s konsenzuálnym ako súperivým modelom demokracie. Tomuto vysvetleniu nasvedčuje aj to, že väčšina občanov uprednostňuje národnú jednotu pred názorovou pluralitou. Po tretie, hoci demokraciu občania stotožňujú s individuálnymi slobodami a politickými právami, nestotožňujú ju s participáciou. Po štvrté, hoci si uvedomujú spoluzodpovednosť za spravovanie vecí verejných a silu občianskej spoločnosti, presúvajú zodpovednosť výlučne na štát a politikov.

Sociálno-demografický profil aktívnych občanov jednoznačne poukazuje na nerovnosť občianskej participácie, a to v prospech ľudí v produktívnom veku, s vyšším vzdelaním, hlásiaci sa k vyšším vrstvám. Občania, ktorí viac participujú, sú väčšmi prozápadne orientovaní, väčšmi sa stotožňujú s ponovembrovými demokratickým režimom, prejavujú vyšší záujem o politiku na všetkých úrovniach a lepšie sa v nej orientujú, sú si väčšmi vedomí svojej spoluzodpovednosti za kvalitu vlády, pociťujú vyšší stupeň interpersonálnej dôvery a uprednostňujú konzultatívny spôsob politického rozhodovania.

Autorky potvrdili, že aj v slovenskej občianskej spoločnosti existuje vzťah medzi členstvom či spoluprácou so spoločenskými organizáciami a celkovou mierou partici-

pácie, pričom najvýraznejší vplyv majú mimovládne organizácie, politické strany a záujmové spolky. Zvýšená interpersonálna dôvera sa však spája iba s členstvom v mimovládnych organizáciách a v záujmových spolkoch, hoci podľa tézy R. Putnama, by sa mala spájať s každým členstvom.

Oľga Zápotočná a Ivan Lukšík v štúdií *Podiel školy na formovaní aktívneho občianstva* prinášajú analýzu tých údajov, ktoré sa týkajú úlohy školy pri formovaní aktívneho občana, čo rámcujú koncepciou občianskej výchovy ako výchovy k občianskej gramotnosti a analýzou školských dokumentov občianskeho vzdelávania v SR a ich zmien v posledných dvoch desaťročiach. Ich analytický pohľad je vysoko relevantný pre diskusiu o tom ako formuje súčasná škola občianske postoje žiakov, žiačok a študentov, študentiek a ako túto svoju funkciu poníma a plní. Autori svoje závery opierajú o porovnávanie občiansko-formatívneho vplyvu školy podľa hodnotenia respondentov s vplyvom iných formálnych a neformálnych inštitúcií, vrátane rodiny, priateľov a záujmových združení. Zo štatistického porovnania vyplýva, že škola má v porovnaní s inými inštitúciami na občianske aktivity a súčasné postoje respondentov minimálny vplyv. Zo sledovaných potenciálnych zdrojov aktívneho občianstva bol hodnotený ako najvýznamnejší vplyv členstva v mimovládnych a politických organizáciách a v neformálnych sociálnych štruktúrach.

Jana Plichtová sa zameriava na hodnoty a presvedčenia občianskej kultúry, ktoré dávajú zmysel participačným a deliberačným aktivitám občanov, a to vzhľadom na kultúrny kapitál respondentov (stupeň formálneho vzdelania, znalosti západného jazyka, používanie internetu), na ich socio-ekonomický status (príjem a spoločenská sebaidentifikácia), pohlavie/rod a členstvo v cirkvi. Separátna analýza kultúrneho kapitálu a socio-ekonomických premenných je dôležitá vzhľadom na otázku, či občianska spoločnosť utvára rovnocenné podmienky pre participáciu každého občana. Štatistická analýza ukazuje, že hodnoty a aspirácie, ktoré dávajú občianskej participácii a deliberácii význam, zdieľajú takmer všetci respondenti, a to bez ohľadu na ich socio-ekonomický status. To znamená, že aj tí s najnižším príjmom a s najnižším spoločenským statusom zdieľajú ideál účasti občanov na správe verejných. To, v čom sa líšia jednotlivé spoločenské vrstvy a príjmové kategórie, je odolnosť voči alternatívnym diskurzom, ktoré považujú občianske aktivity za zbytočné, nekompetentné, neproduktívne a ktoré všetku zodpovednosť za správu vecí verejných zverujú štátu. Viac ako spoločenská sebaidentifikácia diferencuje hodnoty a presvedčenia občanov ich kultúrny kapitál (formálne vzdelanie, znalosť jazykov, používanie internetu), ktorý síce úzko súvisí s ich socio-ekonomickým statusom, avšak nie je s ním totožný. Pozoruhodné totiž je, že viac ako formálne vzdelanie ovplyvňuje presvedčenie o význame občianskej participácie ovládanie západného jazyka a používanie internetu. Toto zistenie je interpretované v tom zmysle, že tak internet ako aj ovládanie cudzieho jazyka sú prostriedkami implicitného osvojovania si hodnôt občianskej spoločnosti západného typu. Na druhej strane, ako autorka dokladá, autoritársky syndróm (politická bezmocnosť, autoritárska podriadenosť, politická neinformovanosť a indiferentnosť) sa častejšie vyskytuje v kategóriách respondentov s nižším kultúrnym kapitálom a s nižším sociálno-ekonomickým statusom.

Štúdia *Názorová neparticipácia: sexuálna a telesná inakosť na okraji záujmu* Gabriela Bianchiho a Jána Luhu prináša analýzu dát, ktoré sú azda najcitlivejším testom autentickej demokracie v zmysle dodržiavania princípu rovnosti a ľudskosti. Svoje

závery opierajú o percento neodpovedajúcich respondentov ako tých, ktorí nemajú názor, resp. ho odmietajú vyjadriť na otázky, ktoré sa týkajú občanov sexuálne odlišných a občanov so zdravotným postihnutím (telesným a mentálnym). Výsledky štatistickej analýzy indikujú, že názorová neparticipácia vyjadrená v odmietnutí odpovedať na otázky, ktoré sa týkajú postavenia, šanci a potrieb občanov so sexuálnou a telesnou inakosťou, je signifikantne vyššia, než pri iných minoritách a súčasne je kombinovaná s extrémne negatívnym hodnotením nárokov, ktoré si tieto minority od štátu nárokovujú. Štatistická analýza cez sledované demografické charakteristiky (vzdelanie, vek, pohlavie a veľkosť sídla) ukázala, že tie skupiny občanov, ktoré sú naklonené k priaznivejšiemu hodnoteniu špecifických nárokov uvedených minorít, sú aj ochotnejšie vyjadriť sa k týmto otázkam, teda participovať v akejsi abstraktnej deliberácii. Výsledky autori diskutujú v kontexte prevažujúcich zdieľaných noriem Slovenska, vo vzťahu k politickému vývoju a k dominantným a alternatívnym diskurzom v oblasti sexuálnej, telesnej a mentálnej inakosti, ktoré rámujú konceptom kultúrneho a intímneho občianstva.

Miroslav Popper v príspevku *Polarizované diskurzy týkajúce sa aktuálnych spoločenských tém* mapuje tie presvedčenia o vzťahu medzi štátom a právami jednotlivca, ktoré boli v reálnom socializme značne deformované, lebo boli uznané len podmienčne a vzťahovali sa len na tých občanov, ktorí spĺňali normatívne požiadavky, vyplývajúce z ideológie štátu a jeho politiky. Občianska spoločnosť bola podriadená štátu a jedinec kolektívu. Moc štátu zasahovala do všetkých oblastí života a bola totálna v tom zmysle, že plne kontrolovala občiansku spoločnosť a jej aktivity, pričom zakazovala pod hrozbou sankcií všetky tie aktivity, ktoré považoval štát za ideologicky a politicky nepriateľské. Autorovi ide o zmapovanie toho, či a nakoľko sa občania emancipovali od koncepcie nadradeného autoritárskeho štátu, a to na konkrétnych prípadoch, kedy sa majú prikloniť k jednej z možností – štát, ktorý poskytuje maximálnu ochranu svojim občanom vz. štát, ktorý minimálne zasahuje do života občanov, nedotknuteľnosť súkromného majetku vz. vyvlastnenie súkromného majetku vo verejnom záujme, ekonomická výnosnosť investícií vz. ochrana životného prostredia, rovná vz. progresívna daň ako riešenie ekonomických nerovností, právo na interrupciu vz. úplný zákaz interrupcií, právo žiadať o ukončenie svojho života vz. zákaz eutanázie, právo použiť aj mimozákonne prostriedky pri domáhaní sa svojich legitímnych práv vz. občianska poslušnosť. Prostredníctvom štatistickej analýzy autor odhaľuje jednak systémové súvislosti medzi jednotlivými polarizovanými diskurzami a jednak závislosť preferovaných alternatív od demografických charakteristík a volebných preferencií.

Polarizované diskurzy poníma z hľadiska sociálnych noriem, ktoré sa vyvinuli podľa Denetta (pozri podrobnejšie Popper v tomto čísle) v kultúrnej evolúcii človeka ako ochrana skupín pred sebeckými záujmami jedincov ako aj z hľadiska morálnych intuícií ako okamžitých emocionálnych reakcií na isté základné typy situácií. Tento teoretický rámec pre interpretáciu empirických zistení zdôvodňuje autor tým, že nielen racionalita, ale aj morálne intuície zohrávajú významnú rolu pri rozhodovaní o tom, ktorý diskurz je správny.

Jana Plichtová